

Inhoud

WOORD VOORAF	9
HOOFDSTUK 1 Op de rand van het paradijs	15
Een goed gesitueerde kolos	17
De rimpels van de onmetelijkheid: reliëf en bodemschatten	21
Water in overvloed	24
Een onuitputtelijke biodiversiteit?	26
Hemelse tropen	34
HOOFDSTUK 2 Een menselijke ark in stroomversnelling	41
De indianen	43
De demografische verovering	51
De Afrikaanse inbreng	56
De grote immigratie	58
Immigranten uit de hele wereld	62
De Belgische en Nederlandse immigranten	66
De interne migratie	72
Verstedelijking en megalopolissen	76
De Brazilianen in het buitenland	78
HOOFDSTUK 3 Een land van kannibalen en papegaaien, brazielhout en suiker	83
Brazilië in de Portugese mondialisering	85
Een Frans fantasie en Portugese alledaagsheid	95
HOOFDSTUK 4 <i>Tempo dos Flamengos</i> , de begoocheling van een Hollands Brazilië	111
De exploten van de West-Indische compagnie en het Nassoviaanse bewind	115
Het langdurige naspel	126
HOOFDSTUK 5 <i>O Estado do Brasil</i> , een volwaardige Portugese kolonie	133
De mars naar de binnenlanden	136
Verlicht despotisme voor de tropen	142

INHOUD

HOOFDSTUK 6	Onafhankelijkheid met de keizersnede	151
	De eerste samenzweringen	153
	Het Verenigd Koninkrijk Portugal-Brazilië	160
	De onafhankelijkheid en het Eerste Keizerrijk	166
	Het regentschap	172
HOOFDSTUK 7	Het eenzame keizerrijk	177
	Van keizerlijk kind tot jeugdige grijsaard	179
	Een keizerrijk in Amerika	184
	Over het keizerlijke kadaver heen	192
HOOFDSTUK 8	De oligarchische republiek	199
	Koffie met melk	204
	Primitieve rebellen	211
	Arbeiders en soldaten in de ondermijning van het gezag	221
	De doorbraak van de <i>inteligência brasileira</i>	226
HOOFDSTUK 9	Revoluties tussen democratie en nieuwe orde	231
	De voorlopige regering en de Tweede Republiek	233
	De <i>Estado Novo</i>	245
HOOFDSTUK 10	Het democratisch populisme in al zijn staten (1945-1964)	253
	De terugkeer van de democratie	255
	De kroniek van een aangekondigde dood	258
	De onverbeterlijke optimist JK	262
	De heksenbezems van Jan-Jan	269
HOOFDSTUK 11	Van <i>ditablanda</i> tot <i>ditadura</i> en terug	273
	De <i>Revolução do 31 de março</i> of de staatsgreep van 1964	276
	<i>Os anos de chumbo</i> of de loodzware repressie	286
	De <i>distensão</i> of de processie van Echternach	296
	De <i>diretas já</i> of de roep om democratisering	299
HOOFDSTUK 12	De <i>República Nova</i> of de Nieuwe Republiek	305
	Sarney, de plaatsvervanger	307
	De bedrieglijke verleider	312
	Itamar, de provinciale verrassing	317
	Cardoso, voldongen intellectueel en staatsman	324
HOOFDSTUK 13	Op weg naar een nieuwe grootmacht	335
	Lula, een arbeider president als nooit tevoren in dit land	337
	Een eerste vrouwelijke president, Dilma Rousseff	348

HOOFDSTUK 14	Zorgeloze opulentie en duurzame landbouw	351
	Inzameling, jacht en visvangst	354
	<i>Pau-brasil</i> , houtkap en bosbouw	362
	De Amerikaanse teelten	365
	Vijf eeuwen rietsuiker	371
	Veeteelt	375
	De minerale rijkdommen	380
	Koffie, het groene goud	384
	Cacao	388
	Rubber	391
	Nieuwe teelten	394
	De omstrede monocultuur en <i>agronegocio</i>	397
	De financiële kater van een positieve handelsbalans	406
HOOFDSTUK 15	Industriële aspiraties en realisaties	411
	De proto-industrialisatie	413
	Troeven en remmen bij de industrialisatie	418
	De industriële <i>take-off</i>	434
	Het Braziliaanse economische mirakel	442
	Twee verloren decennia of de aanloop naar langdurige groei	447
HOOFDSTUK 16	De heren en hun volk	457
	Adel en macht, rijkdom en prestige	459
	De elitaire samenhang	466
	Het onvindbare volk	475
	De openbare dienst en de militairen	479
HOOFDSTUK 17	Het grootste Amerikaanse slavenland	485
	De zwarten ‘van den lande’	488
	De Afrikaanse slavernij	490
	De alomtegenwoordige slavernij	494
	De slavenarbeid	496
	De betere behandeling, religieuze privileges en vrijkoping	499
	Revoltes en weerstand	505
	Het abolitionisme	508
HOOFDSTUK 18	Marginaliteit en emancipatie	513
	De plattelandse marginalen	515
	Marginaliteit in de steden	519
	De <i>favelas</i> in de grootsteden	523
	De arbeidersbeweging	526
	De emancipatie van de vrouw	528
	<i>Cidadania</i> of gelijke mensenrechten	534

INHOUD

HOOFDSTUK 19	Het territorium van de hartelijkheid	537
	Eenvoud en toegankelijkheid	541
	Convivialiteit en relaties	549
	Mondigheid en overlegtactiek	558
	Geweld en straffeloosheid	567
HOOFDSTUK 20	Het soelaas en de prijs van de religiositeit	573
	Een kerk zonder klerikale macht of katholieke zuil	576
	Het volkscatholicisme	594
	Syncretisme en spiritisme	600
	De Bijbelse en andere religies	609
HOOFDSTUK 21	De hoogvliegers van het sentiment	619
	Humor en samba	622
	Muzikale zelfontdekking	628
	Carnaval	632
	Voetbal en sport	637
HOOFDSTUK 22	Erotiek in groot ornaat: <i>miscigenação of racialização</i>	643
	Het land van open erotiek	645
	De lange weg naar zwarte zelftrots	648
	Een multiculturele samenleving of een interculturele smeltkroes?	657
BESLUIT		671
BIBLIOGRAFIE		677
	A. Latijns-Amerika in het algemeen	677
	B. Algemene werken over Brazilië	678
	C. Bibliografie over Brazilië	680
	D. Monografieën over Brazilië	680
	E. Reeksen monografieën	694
	F. Dag- en weekbladen	695
	G. Tijdschriften	695
	H. Reisverhalen, kronieken, memoires, reportages en documenten	696
	I. Romanliteratuur en gedichten	699
	J. Brazilië in beeld en bouwwerk	700
	K. Filmografie	704
	L. Muziek en discografie	706
REGISTER		709

Woord vooraf

Le Brésilien est un animal qui n'a pas encore atteint le complément de son espèce. C'est un oiseau qui n'a ses plumes que fort tard, une chenille enfermée dans sa fève, qui ne sera en papillon que dans quelques siècles. Il aura peut-être un jour des Newton et des Locke, et alors il aura rempli toute l'étendue de la carrière humaine, supposé que les organes du Brésilien soient assez forts et assez souples pour arriver à ce terme.

Voltaire, Dialogues et Entretiens philosophiques (1768)

Missionarissen vertrokken immers alleen om wilden te bekeren en dus was Brazilië naar onze mening een land waar alleen wilde volkstammen leefden.

Ernest Claes, Reisverhaal (1935)

Je suis devenu intelligent en allant au Brésil. Le spectacle que j'avais sous les yeux était un tel spectacle d'histoire, un tel spectacle de gentillesse sociale que j'ai compris la vie autrement. Les plus belles années de ma vie, je les ai passées au Brésil.

Fernand Braudel, Une leçon d'histoire (1985)

Brésil, syllabes de vent qui se lève, de bateau qui part, de feu qui commence... Le Brésil, la réserve mondiale d'élasticité et de rebondissement. Erik Orsenna,

L'exposition coloniale (1988)

Brazilië is nooit ver weg. Het ligt in een luchtig deuntje of een jankende smartlap, in een onthutsend persbericht, in een beschuldigende vingerwijzing of in financiële speculaties. Tegen wil en dank is het een vertrouwde gast in de ver-van-mijn-bed-show, leent het zich als een panoramisch projectiescherm voor de nog altijd bazige of koloniserende Europese verbeeldingskracht en duikt het telkens weer op als toevluchtsoord voor politieke ballingen en *Europa-Müden*, voor bankroetiërs en boeven. Het wordt zelfs ingehuurd als schietstand voor de fantasmen van in sociaal-banditisme gespecialiseerde academici en andere Maria Bonita's, die nu het geweer van schouder veranderen om munt te slaan uit de huidige drukte rond de groei van het land. Ondertussen vergeten ze al dat die eenzijdige zwartkijkerij het risicocijfer van Brazilië in de internationale financiële transacties de hoogte in jaagt en de zelfgenoegzaamheid van de Europese xenofobie aandikt. Al zou het dan reeds honderd jaar het land van de toekomst zijn – zoals de titel van een boek van de Nederlander N.R. de Leeuw in 1909 of van de Oostenrijks-Joodse schrijver Stefan Zweig in 1941 – toch wordt het

onophoudelijk ter verantwoording geroepen voor indianenmoord en schending van mensenrechten, voor verwaarlozing van miljoenen kinderen en uithongering van nog meer armen. Staat het aan de schandpaal wegens verspilling van natuurlijke rijkdommen en gigantische milieuvervuiling, het mag soms even pronken met zijn levendige volkscultuur en dynamische basisgemeenschappen. Meteen haalt het de top in de carnavaleske fantasie, bestempeld in een – overigens onterecht – aan de Gaulle toegedichte maar gevleugelde uitspraak als *ce n'est pas un pays sérieux*. Jean Baudrillard formuleert die ironische kijk nog scherper: *Tel qu'il est le pays est sans doute voué à perpétuer joyeusement le sacrifice, l'immolation, le cannibalisme rituel de toutes ses richesses. Pourquoi pas?* (*Cool memories*, II).

Informatie en kennis over Brazilië zijn in Europa ontstellend wisselend en contrasterend, fragmentarisch en onsamenhangend. Die oppervlakkige en ongenueanceerde visie vloeit ongetwijfeld voort uit het spel der humeuren, de nood aan clichés en het gemak van de omgekeerde zelfdefiniëring, die de Europese beeldvorming omtrent de Andere zich al eeuwenlang veroorlooft. Tevens bezwijkt ze echter onmiskenbaar voor de complexiteit en de ongrijpbaarheid van dit onmetelijke land, dat een opeenstapeling is geworden van indiaanse, Europese, Afrikaanse en zelfs Aziatische culturen. Door zijn bevolkingsgroei, zijn territoriale uitbreiding en de alsmaar snellere beheersing der afstanden ondergaat het om de generatie een ware gedaanteverwisseling. De verleiding wordt dan wel groot om die tegenstellingen te reduceren tot een sociologisch model van twee of drie Brazilië's zoals in *Les deux Brésils* van Jacques Lambert. Volgens de analyse van Alain Touraine verscherpt deze opdeling zich in het hedendaagse Brazilië tussen een kleine minderheid, die meedraait in een economie naar West-Europees model, en de grote massa, grotendeels met een etnische kleur, die zichzelf in ellende en drugs vernietigt. De Braziliaanse economist Edmar Bacha legt die ambiguïteit vast in een lapidair gezegde, dat uitgroeit tot een modieus neologisme: Brazilië is een *Belindia*, waar 10% van de bevolking het levenspeil van België geniet terwijl de overige 90% het met dat van India moet stellen. Die diagnose en vergelijking zijn nu echter achterhaald door de recente economische groei. Meer dan de helft van de bevolking bevindt zich in een middenklasse. Dat bijna zestien miljoen mensen of bijna 9% toch nog onder de armoededrempel leven, blijft schandalig in verhouding tot de rijkdom van het land en van zovelen.

Lijnrecht tegenover die dramatische gespletenheid staat dan weer het aanvoelen van dit land als een immense onverdeelbare kolos, die een eigen mentaliteit blijft genereren en koesteren. In die *brasilidade*, die niet zou moeten onderdoen voor de geroemde Russische ziel of de hardnekkige Hollandse aard, delen alle Brazilianen, groot en klein, arm en rijk. Dat het om één land met een specifieke werkelijkheid, de *realidade brasileira* gaat, is telkens weer de vooropstelling in de politieke droom en besluitvorming, in de economische planning en maatregelen, in het *social engineering* en de kerkelijke pastoraal. Zoals West-Europa zelfs vanop afstand de ergerlijke ongelijkheid met een groot deel van de wereld niet kan negeren, wordt het welvarende segment van de Braziliaanse bevolking elke dag met zijn neus gedrukt op de

armoede van vele anderen. Geweld, drugs of aids bedreigen iedereen en elektronische veiligheidssnufjes in beschermde villawijken sluiten het risico op een gevaarlijke confrontatie niet uit. De vraag hoe het ooit zover is kunnen komen wordt alsmear prangender. Met verbijstering maar ook met verwondering ontdekken de Brazilianen nu meer en meer een gemeenschappelijk erfgoed, al zoeken ze individueel hun roots nog in Europa, Afrika of Azië. Het historische boek, de retrospectieve tentoonstellingen en *telenovela's* of soap opera's genieten een nooit geziene populariteit.

Precies voor dit Braziliaanse verleden ruimt de Europese kijk op dat land doorgaans weinig of geen plaats. Onder de nu opgang makende benaming van *país emergente* of *emergent country* lijkt Brazilië wel een nieuw land zonder verleden. Ontbreken rijke en fascinerende precolumbiaanse culturen zoals in het oude Mexico of Peru, dan ignoreert men flagrant dat dit land aan de wieg staat van de moderniteit met de ontdekkingen, de doorbraak van de wetenschappelijke natuurobservatie en de eerste mondialisering onder Portugese vlag. Al meer dan een eeuw vóór de Verenigde Staten of Argentinië is het begonnen aan de opbouw van een koloniale economie, maatschappij en cultuur. Wie houdt er rekening mee dat het een halve eeuw lang een vrij stabiel keizerrijk vormde? Hoe snel het land nu ook evolueert, een goed begrip van het hedendaagse Brazilië kan niet om dat half millennium geschiedenis heen. Ook al is het geen grootmacht in de klassieke betekenis, het voelt zich nu, in de woorden van president Lula da Silva, geen underdog meer. Een algemene geschiedenis van het tweede grootste land van het Westen mag dan wel zinvol zijn. Zeker in een wereld die zich, naar het gezegde van Giuliano da Empoli, aan het 'brasilianiseren' is in een toenemend cultureel *horizontaal en verticaal syncretisme*.

Hier wordt gekozen voor een breed historisch overzicht. De antropoloog Roberto da Matta waarschuwt terecht voor een te unidimensionale en te lineaire verklaring van het land. Recent sociaal-economisch onderzoek wijst uit hoezeer de officiële statistieken de complexe realiteit van het land vertekenen en de informele sector en schemerzones onvoldoende in rekening brengen. Het Braziliaanse verleden laat zich al evenmin vangen in te strakke analyseschema's of exotische weefpatroontjes voor missienaakringen en academische onderonsjes. Het is in de Braudeliaanse opvatting gestructureerd op verschillende tijdsritmes – *longue durée*, *temps court* en *événement* – maar het is bovendien doorweven met diverse cultuurlagen. Het biografische element van de meest uiteenlopende figuren en pittige anekdotes mogen evenmin ontbreken in een meer narratieve voorstelling van het verleden. Het is wel vermetel aan al deze eisen van de hedendaagse geschiedschrijving te beantwoorden in het bestek van een algemene geschiedenis van Brazilië. De summiere beschrijving krijgt bijna over de gehele lijn voorrang op de diepere analyse, hoewel ook de eigen interpretatie en bijzondere accenten aan bod komen. Na twee inleidende hoofdstukken over land en volk volgt in elf hoofdstukken het chronologische verhaal van vijf eeuwen hoofdzakelijk politieke geschiedenis, zonder evenwel de economische en culturele context helemaal terzijde te laten. In een tweede deel van negen hoofdstukken wordt

op een meer systematische en diachronische wijze de economische, sociale, religieuze en culturele geschiedenis van Brazilië behandeld. De Hollandse of Nederlandse en Vlaamse of Belgische betrokkenheid hierbij wordt kort vermeld.

Die uiteenlopende benaderingen van het Braziliaanse verleden berusten zowel op archiefonderzoek en uitgegeven bronnen als op literatuur. Naar het voorbeeld van Gilberto Freyre in *Casa grande e senzala* (1933) zijn de gegevens op zeer eclectische wijze verzameld, zowel uit reisverslagen, romans, liederen, spreuken, persartikels, telenovela's, als uit Belgische, Braziliaanse en Portugese archieven en eigen belevenissen gedurende langere verblijven in het land en uit de omgang met vele Brazilianen. Met opzet worden veel Portugese termen en uitdrukkingen gebruikt, die aldus een inleidend corpus op de Braziliaanse taalschat vormen. Wat de eigenlijke historische literatuur betreft, is bovenal en dankbaar gebruikgemaakt van de Braziliaanse historiografie. In tegenstelling tot de Braziliaanse romans en poëzie is die hier haast helemaal onbekend en ondergewaardeerd gebleven, zoals het werk van Sérgio Buarque de Holanda, Luis da Camara Cascudo, Fernando A. Novais, José Murilo de Carvalho, Evaldo Cabral de Mello, Laura de Souza e Mello, Luis Felipe de Alencastro, Alberto Costa e Silva, José João Reis, Lilia Moritz Schwarcz of Pedro Puntoni. Zelfs het bijzonder nabij liggende *Tempo dos Flamengos* van José Antônio Gonsalves de Mello verdiende slechts recentelijk een schamele Nederlandse uitgave zonder enige historiografische duiding. Daarnaast moet ook schuld worden erkend aan meerdere Portugese, Franse en Britse en historici, zonder een verdienstelijke reeks Noord-Amerikaanse *Brazilianists* te vergeten. Vooral de herinnering aan Warren Dean is mij zoals velen zeer dierbaar. Google en Wikipedia laten toe de vele namen beter te identificeren. De referenties van de geciteerde auteurs zijn in de bibliografie terug te vinden.

De overheersende toon in dit verhaal is er een van verwondering en empathie en het globale beeld van het Braziliaanse verleden kan kritische lezers te rooskleurig overkomen. Ik weet echter geen blijf met de vele gelukkige verrassingen in een langdurige verkenning van dit ongemeen boeiende land en met de overweldigende vriendschap die ik mocht ontvangen van zovele Braziliaanse familieleden, collega's en in dagelijkse ontmoetingen, ook in Portugal en Frankrijk. Enkelen moet ik toch vermelden: Toshie (†) en Ignez Hokumura, Alvaro, Elza (†) en Fábio Pissarra, Fernando en Horieta Novais, José Jobson en Arminda de Andrade Arruda, José Roberto (†) en Elide do Amaral Lapa, Clodoaldo en Sonia Bueno, Eduardo França Paiva, Junia Ferreira Furtado, Serge Gruzinski, Edson Lacerda, Robert Daudé, Jaciro Campante, Francisco en Maria Célia Falcón, José Octávio en Amável Arruda, Ernesta Panetini, Paulinho Fonseca, Hélio en Toyoko Kamogawa, Takeshi en Carmen Yamaguti, Laudelina Brito, Oswaldo Elias Xidieh (†), Maria Luiza de Barros (†), Enzo en Lenira del Carratore, Maria Beatriz Nizza da Silva en João Casais Monteiro, Mary del Priore, Geraldo Gomes, Katia de Queirós Mattoso (†), Jacqueline Donel, Ricardo Maranhão, Leonor Tanuri, José Antônio Gonsalves de Mello (†), Leonardo Dantas Silva, Jonas Soares de Souza, Décio Guzmán, Claudia e Paulo Henrique Martínez, Iris Kantor,

Boris Fausto, Tamás (†) en Irene Szmrecsányi, António Dias Farinha, Lorelai Kury, Ana Rosa de Oliveira, Dante Martins Teixeira, Abelardo da Costa Arantes, Ton Freitas (†), Roberto Barione, Bergamo Pedrosa, Maria José Elias, Inês Guimarães Portugal, Milton Costa, Evaldo Cabral de Mello, Washington Luís en Maria Silvia Pereira de Sousa Neto, Neusa Esteves, Roney Cytrynowicz, Senhor Pereira da *Seridó*, Terezinha Eliseu da Silva, Luciano Gondim de Oliveira, ambassadeur Ivan Cannabrava. Carl Laga heeft me destijds op het Braziliaanse spoor gezet, waar Michel Schooyans gastvrijheid heeft geboden. Ik dank enkele referenties aan Rudy Bleys, Ignace Pollet en Johan Verberckmoes.

De voorliggende verbeterde en aangevulde derde druk blijft dank verschuldigd aan de medewerkers van de eerste uitgave en ook aan de uitgevers van het eerste uur, Rob Berrevoets en Rit Van Camp (†). Voor deze uitgave is de samenwerking met directeur-uitgever Bart De Prins en zijn medewerker Line Tuymans in opwekkende peis en vrede verlopen.

EEN GOED GESITUEERDE KOLOS

Tamanho não é documento, grote omvang is nog geen eenzelveigheidsbewijs. Met dit liefkoosde gezegde vergoelijkt of smaalt de Braziliaan op zijn land. Er zou ook geen put groot en diep genoeg zijn om het in zijn val op te vangen. Niettemin worden weinig landen en culturen zo vaak en zo graag met superlatieven overladen als Brazilië. Het vers *gigante pela própria natureza...* – een reus van nature – in het volkslied van Osório Duque Estrada uit 1922 liegt er niet om. Dat bewustzijn groeit naarmate de kaartsnijders duidelijker het land in beeld brengen. Na de eerste Portugese kaart van Lopo Homem en de uit Afrika herkomstige Pedro en Jorge Reinel in 1519, bekend als *Atlas Miller*, worden slechts geleidelijk door Hollandse cartografen zoals Hondius en Blaeu, de jezuïet Jacobus Cocle en de Portugese ingenieurs van de demarcatiecommissies meer nauwkeurige gegevens ingetekend. Onder het keizerrijk komt in 1868 de eerste volledige nationale *Atlas do Império* tot stand, zodat ook jongeren op school een idee krijgen van hun vaderland. Ook deelstaten doen er wat aan, zoals Teodoro Sampaio voor São Paulo in 1886. Zo staat in 1910 op de door Laporte en Dosse te Antwerpen gedrukte kaarten de nog onontgonnen groene helft van de staat te lonken naar immigranten en investeerders. Vanaf de *Carta Geral* van 1896-1903 werken militairen, geografen en gespecialiseerde cartografen binnen het in 1936 opgerichte *Instituto Brasileiro de Geografia e Estatística* alsmar meer gedetailleerde kaarten uit, sinds 1996 met de hulp van een satelliet. Nu zijn overal grote kaarten te zien, die venters op straat ook aan de kleine man verkopen.

Met een oppervlakte van 8 514 205 km² is Brazilië het vijfde grootste land van de wereld na Rusland, Canada, de VS en China. Wat de globale bewoonbaarheid en de beschikbare landbouwgronden per inwoner betreft, komt het zelfs op de eerste plaats, met meer dan ca. 420 miljoen ha tegenover 390 voor de VS en het dubbel van China. Het beslaat bijna de helft (47,3%) van Zuid-Amerika en is daarmee driemaal zo uitgestrekt als het tweede grootste land van dit subcontinent, Argentinië, dat 100 miljoen ha landbouwgrond heeft. Het is iets kleiner dan het hele Europese werelddeel maar 278 maal groter dan België of 231 maal Nederland. Bovendien eist het met de uitbreiding van zijn territoriale wateren tot 370 km² de soevereiniteit op over nog 960 000 km² Atlantische Oceaan.

Brazilië vertoont een sterk continentale, gedrongen en haast ovale vorm. Met weinig of geen natuurlijke barrières ligt het land onverdeeld open en nodigt het uit tot *andar por aí*, erop los trekken en tot *travessias e peregrinações*, doortochten en omzwervingen. Het lijkt een wereld op zichzelf, een *mundão*, een *mundaréu*. Als vanzelfsprekend huist de toponymie vol planetaire reminiscenties. Naast inheemse benamingen als *Pindamonhangaba* of *Itapetininga* herleven andere uit de Antieke Oudheid, de Bijbel, Indië of Europa zoals *Anápolis*, *Pompéia*, *São José do Egito*, *Grão Mogol*, *Mar de Espanha*, *Londrina*. En draagt de luchthaven van Belo Horizonte niet terecht de naam van *Aeroporto dos Confins*, van de verste einders? De uiterste afstanden bedragen

FIGUUR 1. Landen en stromen van Latijns-Amerika.

zowel in noordzuidelijke als in oostwestelijke richting ca. 4300 km. Toch kan de president vanuit de centraal gelegen hoofdstad Brasília haast elke stad van het land per vliegtuig bezoeken en nog dezelfde dag in zijn paleis terugkeren. De overgrote meerderheid der Brazilianen werkt binnen dezelfde tijdzone. Alleen de meest westelijke regio blijft één of twee uur achter, terwijl andere grote landen de hinder kennen van uurverschillen van vier tot elf uur. Dezelfde tv-programma's met identieke nieuwsberichten en feuilletons ontvangt het gehele land op hetzelfde ogenblik.

Bevordert die brede maar gedrongen ruimtelijkheid sinds de doorbraak van de moderne media de bestuurbaarheid van het land, dan slaat het centrale gezag eerder munt uit de uitgestrektheid. Het moet zich niet te zeer bekommeren om verloren uithoeken, *no cu da terra*, in de aars van de aarde, *onde Judas perdeu as botas*, waar Judas zijn laarzen verloor, *onde o vento faz a curva*, waar de wind een bocht neemt. Menige plaatselijke opstand dooft vanzelf uit en guerrilla's lopen verloren. Vijandige vloten en vreemde agressors, zoals de Fransen en de Hollanders in de koloniale tijd, kunnen slechts een klein deel van het land bezetten. Tijdens de oorlog met Paraguay (1864-1870) geeft de regering zich vier maanden de tijd om troepen op het strijdtoneel in Mato Grosso te brengen. Met een dergelijke kolossale dimensie geniet het land van een zekere ongenaakbaarheid, die nalatigheid of zelfs onverschilligheid in zijn binnenlandse problemen toelaat en prioriteit geeft aan sereniteit in zijn buitenlandse betrekkingen.

Met 17 735 km staatsgrenzen paalt Brazilië aan alle landen van Zuid-Amerika op Chili en Ecuador na. Het telt niet minder dan tien buurlanden. De nabijheid daarvan speelt echter geen grote rol, zeker niet zoals de VS voor Mexico. Het *core* of kerngebied ligt vrij ver van de grenzen, behalve in het zuiden. Afgezonderd door de stroomgebieden van de Amazone en de La Plata, lijkt Brazilië een groot eiland los van het Zuid-Amerikaanse continent. Grensbetwistingen, die in Spaans-Amerika nog in deze eeuw veel kwaad bloed zetten en tot overbewapening en oorlog leiden, heeft Brazilië sinds bijna honderd jaar opgelost. Het wekt een gevoel dat het land eerder een product is van de *inércia*, inertie dan van de politieke wil.

De kustlijn is 7367 km lang met ervoor slechts kleinere eilanden zoals Ilha de Santa Catarina, Ilha Bela of Ilha Grande. Wel loopt de Amazone in de monding uit op het grote eiland Marajó, in feite een archipel, bijna tweemaal zo uitgestrekt als België. Verderop in de Atlantische Oceaan liggen de kleine archipel Fernando de Noronha, lange tijd een strafkolonie, en het haast onbewoonde Trindade, dat vooral strategisch belangrijk kan zijn. De kusten rijzen bijna nergens steil uit de zee op, al wordt de toegang tot de noordoostelijke kust vaak bemoeilijkt door *recifes* of riffen, en elders door de *manguezal*, verstikkende mangroven of vloedbossen. De *Abrolhos*, koraalriffen vóór de kust van Bahia, worden nu vooral bezocht door diepzeeduikers. De kustwateren zijn niet wild of stormachtig en verbergen geen groot scheepskerkhof, zoals bij de Bahama's en andere toegangswegen tot Midden-Amerika.

Brazilië ligt echter wel open voor smokkel, infiltratie en clandestiene inwijking in kleine groep. Het effect van economisch-protectionistische maatregelen blijft lange tijd hypothetisch. Een doelmatigere controle dringt zich op, vooral in verband met de

intercontinentale *narcotráfico* of drugshandel vanuit Colombia, Bolivia of Paraguay via de Braziliaanse havens naar Europa of Afrika, maar vereist de mobilisatie van een grote kustwacht en grensleger. Het radarnet SIVAM (*Sistema de Vigilância da Amazônia*) dekt sinds 2002 het hele grondgebied.

Door zijn vooruitgeschoven positie in de Atlantische Oceaan ligt Brazilië eigenlijk niet zo heel ver van Afrika en Europa – 6000 à 9000 km – en lijkt het de rug toe te keren naar het Amerikaanse continent. Voor de zeilvaart korten de veel gunstigere winden en stromingen de reële afstand nog in en zo is Brazilië minder verafgelegen dan Midden-Amerika. De reis Portugal-Bahia neemt in de koloniale tijd een veertigtal dagen in beslag. Met de stoomvaart daalt de reisduur tot minder dan veertien dagen. Onderweg wordt vaak aangelegd op Madeira, de Azoren, de Canarische of de Kaapverdische eilanden. De Afrikaanse kusten met de Portugese vestingen of factorieën in Marokko, Guinea en Angola en de eilanden São Tomé en Príncipe zijn zo vlot bereikbaar, dat de Afrikanist Alberto da Costa e Silva gewaagt van een *rio chamado Atlântico*, een Atlantische stroom.

Zo behoort het Braziliaanse kustgebied eerder tot een Zuid-Atlantisch imperium dan tot het Amerika van Mexico of de Andes. Het land dient als de sokkel van een *mondo luso-tropical*, een Portugees-tropische wereld, die het Braudeliaanse concept van de Middellandse-Zeewereld prefigureert en die mythische herinneringen oproept aan een verzonken Atlantis. Vele Brazilianen geloven overigens graag dat Feniciërs, Romeinen, Vikings of Afrikanen ooit hun kusten bereikt hebben. Zo voelt het land zich niet helemaal uit de geschiedenis van de Oude Wereld uitgesloten. Nu valoriseert deze Zuid-Atlantische gemeenschap eerder zijn culturele en muzikale uitwisselingen met Afrika, des te meer omdat ze veel perspectieven bieden voor de Braziliaanse economische expansie.

Bovendien liggen de Braziliaanse kusten dankzij de zeewinden en -stromingen en omwille van de bevoorradingsmogelijkheden vaak op de route van de koloniale Oost-Indiëvaarders, in de regel de Portugese, maar bij gelegenheid ook de Hollandse, Engelse of zelfs de Oostendse compagnies, hetzij bij de heenvaart of op de terugreis. Deze leveren het land snel een bevruchtend contact op met India, China en Mozambique. Het profiteert maximaal van de *Columbian exchange*, de planetaire uitwisseling van planten en dieren. Ten slotte duikt het ook op in de route van de grote wereldreizigers zoals Fernando de Magalhães, Thomas Cavendish, Antoine de Bougainville, James Cook, de *Beagle* met Charles Darwin en van de Kaap-Hoornvaarders onderweg naar Chili, totdat de opening van het Panamakanaal vanaf 1914 de koers van die lijnvaart verlegt.

Als gevolg van de interne verkeersmoeilijkheden liggen de havensteden van het noorden en het noordoosten tot in het begin van de twintigste eeuw bijna dichter bij Europa dan bij het zuiden van het land. Dat geldt overigens ook voor de steden langs de zuidelijke kust tegenover de verafgelegen gebieden in het westen. Uit Rio de Janeiro bereikt men sneller Europa dan Cuiabá, zelfs wanneer men via de La Plata de Paraguaystroom opvaart. Zodoende kent de luchtvaart er een snelle ontwikkeling en levert die een uitstekende bijdrage tot de integratie van het land met de grote

luchthavens van Rio de Janeiro en São Paulo en met de as Belém-Porto Alegre. In Amazonië stijgen dagelijks honderden privépiloten met hun Cessna's op en weven een onontbeerlijk communicatienet tussen talrijke onooglijke landingspistes. Met een raakt het land ook hechter verbonden met Europa en de VS. In 1930 heeft de *Latécoère* van Jean Mermoz voor de legendarische *Aéropostale* 21 uur nodig om van Saint-Louis du Sénégal naar Natal te vliegen. Kort daarna vliegen Duitse zeppelins op enkele etmalen naar Recife en Rio. Nu duurt een dag- of nachtvlucht slechts zes tot twaalf uren. Uit het dozijn internationale luchthavens vertrekken wekelijks honderden vluchten naar de VS en Europa, met daarnaast rechtstreekse verbindingen met Angola en Zuid-Afrika, Turkije en de Golf-emiraten. Japan, Korea en nu ook China worden aangevlogen via westelijke routes. Dagelijks worden ook de meeste Latijns-Amerikaanse landen bediend.

De strategische ligging van het Braziliaanse noordoosten noopt de VS er tijdens WO II toe een tijdelijke luchtbasis te vestigen bij Natal om van daaruit de bedreiging door Duitse schepen en duikboten van zijn eigen bevoorradingschepen naar Noord-Afrika af te weren. Vervolgens groeit het potentieel van dit gebied voor het lanceren van raketten zoals op het schiereiland Alcântara in Maranhão. Het land voelt zich nooit echt bedreigd door de atoommacht van de Sovjet-Unie, ook niet in 1962 bij de installatie van raketten op Cuba. Toch behoort Brazilië wel degelijk tot de verdere veiligheidszone van de grootmachten. Het ligt immers lang niet zo veraf als Chili, in de woorden van Henry Kissinger een zwaard gericht op het hart van de Zuidpool.

Brazilië beseft wel zijn isolatie van de alsmaar aan belang winnende Stille Oceaan. Het zoekt eerst vanaf 1910 een uitweg via een slechts gedeeltelijk afgewerkte spoorlijn vanuit Corumbá door Bolivia naar de Chileense haven Arica. Nu beschikt het over de nieuwe weg *Transoceânica* vanuit Rondônia door Midden-Peru en krijgt het een betere verbinding met de groeipolen van Zuid-Oost-Azië. Een aansluiting naar het Caribische gebied is de weg van Manaus naar Caracas, terwijl een andere route door Guyana naar Georgetown in aanbouw is. Colombia is bereikbaar via het fluviale verkeersknooppunt Leticia. Naar de La Plata-staten toe is er keuze tussen meerdere wegen en bruggen over de Paraná- en Uruguaystromen. Op Antarctica maakt Brazilië geen aanspraak op land, maar het beschikt er over een basis voor onderzoek, *Comandante Ferraz*, en het zetelt dus in de internationale conferenties over het Zuidpoolbeheer.

DE RIMPELS VAN DE ONMETELIJKHEID: RELIËF EN BODEMSCHATTEN

Het heel oude Braziliaanse reliëf vertoont geen dramatische hoogteverschillen zoals in de Andeslanden of in Mexico. Het kent geen vulkanische uitbarstingen en

aardbevingen zijn er uiterst zeldzaam, met weinig of geen impact. Slechts 0,5% van het grondgebied overstijgt de 1200 m, terwijl 58,5% onder de 200 m ligt. Het Amazonebekken vormt sinds een paar miljoen jaren een immens vlak gebied, weliswaar heuvelachtiger dan voorheen is vermoed, met zelfs aan de grens met Venezuela de pas ca. 1950 ontdekte *Pico da Neblina*, een top van 3014 m. Langs de kust loopt een smalle vlakke, met vele stranden, hier en daar hoge duinen, lagunes, *restingas* of zandbanken, *morros* en *promontórios* of fraaie uitkijkposten. Bij de mondingen van de stromen, vooral in het noorden en noordoosten, deint die vlakke uit in *mangues*, moerassige vloedbossen of in grote *várzeas* geschikt voor weides of plantages, zoals het *Recôncavo Bahiano* ten zuiden van Salvador.

Het binnenland ten zuiden van Amazonië vormt een *planalto*, een hoog tafelland variërend van 300 tot 1000 m, met *chapadas* en *chapadões*, middelmatige hoogvlakten, en kleinere gebergtes zoals de *Serra da Canastra* in het zuiden van Minas Gerais of de *Chapada dos Guimarães* in Mato Grosso. Elders wordt het uitgesneden door depressies en valleien, zoals de *Vale do Jequitinhonha*, met vele, vaak grote *quedas* en *cataratas*, watervallen, zoals bij de Foz do Iguaçu. Er zijn ook canyons zoals in de *Chapada Diamantina* in het centrum van Bahia of in de *Serra Geral* in Rio Grande do Sul. Naar het zuidwesten toe rond de Paraguayastroom op de grens met Bolivia loopt het *planalto* uit in het *pantanal*, het grootste moerasgebied ter wereld. In het zuiden vlakt het af in de *campos* of grasvelden van Rio Grande do Sul, die haast naadloos aansluiten bij de *pampas* van Uruguay en Argentinië.

Tussen de kust en de hoogvlakte lopen van Espírito Santo tot Santa Catarina enkele hogere bergketens, zoals de *Serra da Mantiqueira* en de *Serra do Mar*. Het nationale park van Itatiaia op de grens van Rio de Janeiro, São Paulo en Minas Gerais vertoont pieken als de *Pico das Agulhas Negras* op 2787 m, terwijl in de *Serra do Caparaó* de *Pico da Bandeira* culmineert op 2890 m. In deze gebergtes bevinden zich kuuroorden zoals São Lourenço en Caxambu, bekend sinds het einde van de negentiende eeuw voor baden en mineraalwater. De inwoners van Rio de Janeiro en São Paulo kunnen er op korte afstand in bergstadjes zoals Petrópolis – ooit de zomerresidentie van het Keizerrijk – Nova Friburgo, Teresópolis en Campos do Jordão een frisse neus halen, van het haardvuur genieten of een winterfestival bijwonen. In de buurt zijn ook verzamelaarsplaatsen voor alpinisten, trekkers en *new age*-aanhangers zoals São Tomé das Letras. Rio de Janeiro zelf is tegelijkertijd een strand- en bergstad met als hoogste rots de *Corcovado* met 709 m, terwijl even verder de *Dedo de Deus*, de Vinger Gods tot 1692 m opklimt. Met die hoogtes hebben ze echter niets schrikwekkends of mysterieus zoals de hoogste toppen en vulkanen in de onmiddellijke omgeving van Quito of La Paz.

Brengt dit wisselende reliëf de natuurlijke eenheid van het land niet in gevaar, dan bemoeilijkt het uitermate de verbindingen en vereist het kostelijke viaducten en tunnels voor spoor- en autowegen. Anderzijds biedt het vele mogelijkheden voor de bouw van kleinere stuwdammen. Ook veel steden kampen zoals São Paulo of Belo Horizonte met onophoudelijke lokale niveauverschillen, onderhevig aan voortdurende

erosie. Ze bemoeilijken het gebruik van de fiets, triporteur of scooter als populaire vervoermiddelen. De hoogteligging bepaalt er vaak de sociale stratificatie. Heuveltoppen zijn traditioneel ingenomen door kerken, kloosters en bedevaartskapellen. De betere wijken verkiezen het vlakke drogere gedeelte, terwijl de *favelas* of slums de moerassige rivier- of laguneoeveren en de steile bergflanken bezetten. Deze laatste zijn natuurlijk het kwetsbaarst bij zware regenval.

Dit oude reliëf garandeert wel een uiterst gevarieerde ondergrond met zowat alle bekende mineralen, vaak in de grootst denkbare hoeveelheden. De Portugese expedities vanaf de jaren 1530 leveren vermoedens van kostbare bodemschatten op, maar de meer systematische prospectie van de ondergrond begint vrij laat, na de goudvondsten op het einde van de zeventiende eeuw. Pas in 1833 brengt het boek *Pluto Brasiliensis* van de Duitse ingenieur Wilhelm Ludwig von Eschwege een meer gediversifieerd geologisch overzicht. Anderhalve eeuw later ontbreekt nog steeds een volledige kaart van alle mineralen. Telkens weer stoot de een of andere naamloze delver op amethyst, aquamarijn of topaas. Nog in 1967 ontdekt een Braziliaanse geoloog in dienst van *United Steel* grote ijzer- en mangaanvoorraden in de nieuwe mijnprovincie Carajás. De verkenning van het immense ertsgebied Mapuera op de grens van Roraima, Pará en Amazonas is pas begonnen. Het staat nu reeds vast dat het land beschikt over een van de grootste ijzerertsreserves ter wereld met een totaal van 48 miljard ton, waarvan meer dan een derde in de Serra dos Carajás, en voldoende, in de huidige vooruitzichten, voor een wereldvraag van 500 jaar. In de wereldproductie komt het land nu op de tweede plaats met 317,8 miljoen ton. Het haalt die rangorde ook voor mangaan met 3,128 miljoen ton, naast reserves die op 208 miljoen geschat worden, en voor tantalium, met een productie van 215 000 ton, met nog een derde plaats voor aluminium, chrysotiel, magnesiet en grafiet. Het staat op de vijfde plaats voor kalium en op de zesde plaats voor tin uit kasseriet. Voor niobium bezit het zowat een monopolie met 104 885 ton. Verder is er veel bauxiet, wolfram, tin, koper, nikkel, chroom, zirkoon en thorium. Er wordt nog altijd goud gevonden, terwijl ook de edelstenen met diamant, aquamarijn, topaas, amethyst, toermalijn en smaragd Brazilië een goede plaats op de wereldranglijst toekennen. De vele plantaardige en dierlijke fossielen, onder andere in Ceará, worden wereldwijd op grote schaal aan verzamelaars verkocht. Deze van allerlei dinosaurussen zoals de zeldzame tapuiasaurus worden door de eigen universiteiten bestudeerd.

Het gebergte levert deugdelijk graniet, marmer, leisteen en andere gesteentes, die de ervaren Portugese stenhouwers precies zoals in hun land van herkomst weten te kappen voor de huizenbouw en wegeaanleg. Er is ook *pedra sabão*, zeepsteen, die zelfs ook voor pannen wordt gebruikt. Wat de energetische delfstoffen betreft, is sinds 1827 de aanwezigheid van steenkool in het zuiden van Santa Catarina en in Rio Grande do Sul bekend. De productie van de mijnen van Criciúma is echter niet bijzonder geschikt voor hoogovens en bij gebrek aan goedkope kolen gebruikt men houtskool, wat mede aan de oorsprong ligt van de ontbossing. Lange tijd lijkt Brazilië het te moeten stellen

met weinig of geen petroleum, maar sinds 1939 kan er meer en meer gepompt worden. Op dit moment is aan de eigen noden voldaan en zelfs export staat in het vooruitzicht met telkens grotere vondsten in de *pré-sal*-laag voor de kusten. Voor de nucleaire energie produceert de uraniummijn van Caetité in Bahia 400 ton per jaar, maar ze zou er 1500 halen in 2012. Recentelijk is uranium met een hoog gehalte ontdekt in Minas Gerais en Goiás. Er is er blijkbaar al genoeg om te verrijken voor de eigen centrales en ook nog om uit te voeren. Aan de kust zijn er radioactieve monazitische zandlagen.

WATER IN OVERVLOED

Het grootste stroomgebied ter wereld wat het waterdebiet betreft, het Amazonisch bekken, beslaat in zijn geheel 6,8 miljoen km². De Amazone zelf – de westelijke bovenloop draagt de naam van Solimões – is 6577 km lang, waarvan 3615 km op Braziliëans grondgebied. Zij is toegankelijk voor kleinere zeeschepen tot 1600 km stroomopwaarts. Verderop is er druk scheepsverkeer tot in het Peruaanse Iquitos en de grens met Colombia. Ook de talrijke bijrivieren, waaronder op de rechterzijde de Juruá, Purus, Madeira, Tapajós, Xingu, Tocantins-Araguaya en op de linkerzijde de Japurá, Rio Negro, Trombetas en Jari overtreffen elk meestal de lengte van de grootste Europese stromen en lenen zich van oudsher voor handelsverkeer met reusachtige kano's of later stoomvaart. Het hele *Amazonas legal* of Braziliaanse Amazonië beschikt over een potentieel van 20 000 km bruikbare waterwegen. Een tweede groot bekken bestaat uit de Paraná, Paraguay en Uruguay, die de grens vormen met Argentinië en Uruguay en buiten het Braziliaanse grondgebied samenvloeien in de La Plata. Hun vele bijrivieren zoals de Cuiabá, Rio Grande, Tietê, Paranapanema en Iguacú zijn onderbroken door watervallen en stuwdammen. De grootste zijn gebouwd in de decennia 1960-1970 op de Paraná te Urubupungá en te Itaipú. Nieuwe zijn in aanbouw of gepland op de Madeira en Xingu. Die stromen zijn niettemin gedeeltelijk bevaarbaar, eerst voor kano's, later voor duwschepen met dieselveert. Ondanks hun afgelegen westelijke ligging spelen ze een groeiende rol bij de ontginning van het verre binnenland.

De enige grote stroom die uitsluitend nationaal grondgebied bevloeit, is de aartsvaderlijke São Francisco, *o velho Chico*, met de symboolwaarde van een Mississippi. Van zijn bron in Minas Gerais vloeit hij noordwaarts en doorkruist het centrum van het land om met een oostwaartse ombuiging in de oceaan uit te monden tussen Bahia en Alagoas. Versperren daar de watervallen van Paulo Afonso de zeevaart, hogerop is er wel riviervaart mogelijk, lange tijd met raderwielstoomboten. Een stuwdam heeft er bij Sobradinho een groot meer gecreëerd, dat een immens gebied voor fruit- en groenteteelt irrigaert. Met soortgelijke doeleinden wordt nu een deel van die watervoorraad afgeleid via twee kanalen naar de noordoostelijke staten Pernambuco, Paraíba en Ceará om er waterreservoirs voor irrigatie te vullen.

Van meer regionale betekenis zijn de Parnaíba met zijn indrukwekkende delta; de Paraíba; de Berberibe en Capibaribe, die bij hun monding van Recife een lagunestad maken; de Una; de Sergipe; de Jequitinhonha; de Rio Doce; de Paraíba do Sul en de Itajaí. Ondanks hun onregelmatige loop spelen ze mee in de openlegging van het aanpalende binnenland. Een bescheiden maar goed bevaarbaar rivierennet mondt uit bij Porto Alegre in de Lagoa dos Patos, die precies een kleine binnenzee vormt. Op meerdere plaatsen van noord tot zuid zijn er brede baaien en riviermondingen met eilandjes die een intens plaatselijk scheepsverkeer in de hand werken, zoals bij São Vicente, in de baai van Guanabara, in de Recôncavo Bahiano, bij São Luís do Maranhão of bij Belém. Het varen op de *saveiros* of kleine zeilschepen, op de *jangadas* of vloten of op lange prauwen zit vele kustbewoners dan ook in het bloed. Voor de moderne zeilsport zijn er heel wat jachthavens en marina's langsheen de kust. De voltooiing van moderne sluizensystemen moet de binnenscheepvaart stimuleren met *hidrovías*, die de staat São Paulo via de Tietê met de Paraná en Paraguay, Goiás via de Araguaya-Tocantins en Mato Grosso via de Madeira-Guaporé met de Atlantische Oceaan verbinden. De verdere ontwikkeling daarvan stuit wel op de bezwaren van milieudeskundigen. Anderzijds zijn veel stromen vervuild door het gebruik van meststoffen en pesticiden in de agro-business of van kwikzilver door de goudzoekers. Echt grote meren ontbreken in het binnenland, tenzij enkele kunstmatig aangelegde bij de bouw van de hoofdstad Brasília, bij de afdamming van de São Francisco en Paraná en in Amazonië bij de stuwdammen Tucuruí, Caruá-Una en Balbina. Een Noord-Amerikaans plan uit 1967 om een groot gedeelte van Amazonië blijvend onder water te zetten is tijds verijdeld.

Deze immense wateroppervlakten hebben een groot potentieel voor hydraulische energie, irrigatie, piscicultuur, sportvisserij en watertoerisme en het ontstaan van een microklimaat. Anders dan in de Andes-landen of Midden-Amerika genieten de meeste Braziliaanse steden in de onmiddellijke nabijheid van een uitgestrekt zee-strand, een of meerdere rivieren of desnoods een klein meer zoals Pampulha voor Belo Horizonte. De watervoorziening op lange duur is er alleszins verzekerd. Brazilië beschikt over 8 biljoen kubieke km jaarlijks hernieuwbaar water, evenveel als het hele Aziatische continent samen, en ca. 12% van de wereldvoorraad. Voor dit telkens kostbaarder goed is elke Braziliaan bij rechte tweehonderd maal rijker dan de Aziaat. Bovendien liggen er reusachtige watergrondlagen binnen bereik: de *aquifero Guarani*, die zich uitstrekt van São Paulo tot in Argentinië en een tweede grotere onder Alter do Chão in Pará. Al in de koloniale tijd is er veel lof voor de goede waterbronnen. Met de stedelijke verfraaiing sinds de Verlichting bouwt men soms monumentale fonteynen, die lange tijd als trefpunten voor sociabiliteit fungeren. Over de kwaliteit en een betere verdeling van het watergebruik door de modale burger (gemiddeld 260 liter per dag) waakt nu de ANA, de *Agência Nacional das Águas*, een nationale waterstaat. Ongeveer een kwart van de huishoudens is nog niet aangesloten op de *saneamento básico*, watervoorziening en riolering. Op vele plaatsen in het noordoosten moet water per *caminhão-pipa*, tankwagen worden bedeed.

FIGUUR 2: *República Federativa do Brasil*.

Een onuitputtelijke biodiversiteit?

Brazilië herbergt een uitzonderlijk rijke flora en fauna, ongeveer 20% van alles wat over de hele wereld bekend is. Het telt niet minder dan 390 types palmbomen, 2300 orchideeën, 524 zoogdieren, waaronder 77 primaten, en 517 amfibieën. Het dankt dit alles niet uitsluitend aan het Amazonewoud maar aan meerdere, heel verschillende ecosystemen. Niet te veronachtzamen zijn de *manguezais*, de mangroves of vloedbossen langsheen bijna de hele kustlijn, minstens 1,3 miljoen ha groot. Lange tijd verdienen die haast ondoordringbare kluwens van wortelhout weinig aandacht van botanici. Nochtans zijn er sporen van menselijke aanwezigheid sinds duizenden jaren. Krabbenvangers dringen nog altijd door in het slijk. Nu ze bedreigd zijn, worden deze broeinesten van de maritieme fauna beter verkend en beschermd.

De *hiléia amazônica*, het Amazonische tropische regenwoud, is veruit het grootste ter wereld met ca. 6,8 miljoen km², waarvan bijna 60% op Braziliaans grondgebied ligt. Het is vier maal groter en al bij al minder aangetast dan de Congolese en Maleis-Indonesische regenwouden en verschilt er ook van in menig opzicht. Het geldt lange tijd als een van de oudste landschappen van deze planeet en zou op het einde van de

laatste ijstijd – dus zowat tienduizend jaren geleden – ontstaan zijn uit een gebied van savannes en moerassen. Alexander von Humboldt, al krijgt hij van de Portugese koning geen paspoort om het te verkennen, houdt het nog zonder meer voor de *celeiro do mundo*, de graanschuur of hét landbouwgebied van de toekomst. Recent onderzoek, vooral dankzij de radar sedert de jaren 1970, reveleert echter zijn zwakheden uit cyclussen van drogere en vochtigere, koelere en warmere perioden en brengt beter zijn geomorfologische diversiteit in kaart. Over een tijdspanne van 100 000 jaar hebben langdurige droogteperiodes *refúgios* of vluchtgebieden geïsoleerd, waar de genetische differentiëring en grotere biodiversiteit zich sterker zijn gaan ontwikkelen.

Intern onderscheiden zich meerdere regio's, afhankelijk van disparate regenseizoenen, waterstand en ook waterkwaliteit. Er zijn rivieren met bruinrood modderig, helder en ook zwart water. De Rio Negro, de grootste in zijn soort, is vrij van allerlei kwellende insecten, maar is arm aan nutriënten en minder visrijk. Er zijn ook sterk verschillende biotopen. Een kleiner deel bestaat uit *igapós*, die permanent overstroomd zijn en haast ondoordringbaar vanwege de lianengroei, en *várzeas* of vloedvlaktes, die slechts tijdelijk onder water komen. Het overgrote gedeelte, de *terra firme*, blijft door zijn reliëf boven water en bestaat overwegend uit bossen, hoewel er ook *campinas* of graslanden en zelfs *cerrados* of hoogtelanden voorkomen, vooral in Roraima en Rio Branco. De bewoners zoeken hun weg via de *igarapés* – letterlijk: de weg voor de kano – kleine bijrivieren, inhammen of slieten in de stroom, die als een soort tunnel vaak het zonlicht moeten derven, maar ook dienen voor watervoorziening en baden.

Met zijn bijna 40 000 planten is het regenwoud een reusachtig genetisch reservaat en er zijn nog vele onbekende soorten. Per ha telt men tot 300 verschillende boomtypes. Door het refugekarakter van het woud gaat het soms om heel kleine groepen op een uitermate beperkt territorium, precies zoals zich dat ook voordoet voor een deel van de fauna. De flora varieert van allerlei *samambaias*, reuzenvarens, vaak bedreigd omdat de *xaxim*, de stammen, als bloempotten worden gebruikt, tot boomreuzen van 60 m zoals de *sumaúma* of kapokboom. Deze laatste komt slechts hier en daar voor en de meeste boomstammen zijn doorgaans dunner dan men zich voorstelt, maar bieden wel kostbare houtsoorten zoals de *jacarandá* of de *mogno*. In de boomtoppen nestelen zich allerlei woekerplanten.

De bodem zelf is niet zo vruchtbaar. Ter discussie staat of er voldoende levensmogelijkheden zijn voor duurzame vestiging en ontwikkeling dan wel voor gefragmentariseerde en migrerende kleine groepen. Op de *terra firme* zijn er wel stroken *terra preta*, ietwat opgehoogde aarde met natuurlijke of menselijke organische resten van verbranding en menselijke mest, die langdurige landbouw toelaten en samen met de visvangst een meer sedentaire en gedifferentieerde maatschappij kunnen onderhouden. Elders spoelt de dunne humuslaag gemakkelijk weg en landbouw is er alleen voor tuintjes met polycultuur, die regelmatig verplaatst worden. Op sommige plaatsen hebben inzameling en verbruik van vruchten als vanzelf die bomen

vermenigvuldigd. Grote ontginningen voor extensieve veeteelt verbreken het ecologisch evenwicht van wederzijdse bevruchting, zodat er ware woestenijen kunnen ontstaan. Het woud fungeert wel niet als de groene long van de wereld, maar schijnt toch een rol te spelen in de vorming van het klimaat en zelfs van de hogere temperaturen in West-Europa.

Een gelijkaardig tropisch regenwoud, de *mata atlântica* strekt zich grotendeels uit langs de kusten van noord tot zuid en in het binnenland van Minas Gerais tot Paraná op grotere hoogte. De ontbossing is er aan de gang sinds het begin van de Europese kolonisatie en ze zou nu nog slechts ongeveer 7% van de oorspronkelijke oppervlakte van 1,5 miljoen km² bedragen. Her en der blijven een ongeschonden *mata ciliar*, een gelaagd woud aan de rivieroever, en een *reserva florestal*, een houtreserve, of schiet een *floresta secundária*, een nieuw woud, terug op. De biodiversiteit is er niet minder groot dan in Amazonië met tot 280 soorten bomen per ha. De *terra roxa* of rode aarde leent zich naast de rijkdom aan inheemse planten en vruchten in dit iets frissere gebied uitermate goed voor een indrukwekkende reeks teelten, die de *Columbian exchange* uit Europa, Afrika en Azië aanbrengt zoals de citrusvruchten, de banaan, de kokospalm, de mango, het suikerriet en de koffie of de minder bekende *jaca*, broodboom, *jambo*, *carambola* en *tamarinde*. De bodem is bestand tegen diepere bewerking en blijft langer vruchtbaar. Over een dunne kuststrook van het noordoosten strekt zich de nog vruchtbaardere *massapé* of zwarte aarde uit.

Het diepere binnenland, grotendeels de *chapadões* van het centrale plateau, maar zonder scherpe breuklijnen, vormt de *cerrado*, een soort savanne met lager struikgewas en verspreide bosjes. Bij dichtere begroeiing is er sprake van een *cerradão*. Dit is bij uitstek het *pindorama* van de indianen, het land der palmbomen. Daar groeien de *juçara*, die lekkernijen als palmhart en oplevert, en de *buriti*, die de schrijver Guimarães Rosa menselijke allures toedicht. De *ipês* met hun knalgele of roze bloemenpracht vallen overal in de kijker en verdienen zowat de titel van nationale boom zoals de ceder in Libanon of de ahorn in Canada. De purperrode *quaresmeiras* of bougainvilles kleuren het landschap, waar men vaak op een *barranco*, een hoge rotswand, en een waterval als een *vêu de noiva*, een bruidssluier stuit. Zijn gewrongen en verdroogde uitzicht met zelfs sporen van natuurlijke verbranding door bliksem-inslag wordt met de eerste regens op slag levendig groen. Lange tijd lijkt de grijze, zure en oxidatieve grond van dit gebied alleen geschikt voor veeteelt of eucalyptus-aanplantingen en de fabricage van houtskool. Sinds enkele jaren leent hij zich voor een technisch verzorgde grootschalige landbouw van vooral soja, suikerriet, rijst of aardnoten.

Over het binnenland van het noordoosten strekt zich de *caatinga* uit – letterlijk: het witte woud, vanwege het stekelige en wit gebleekte struikgewas en allerlei cactussen, zoals de *xique-xique*, *mandacará* en *jurema*, die enkel na opulente regenval enig heerlijk groen laat zien. Dit gebied komt eigenlijk vooral in aanmerking voor extensieve veeteelt van runderen of geiten. In de lager gelegen en vochtigere *brejos*,

valleien, of mits het graven van *açudes*, kunstmatige waterbekkens, kunnen er enkele inheemse subsistentieelten en industriële gewassen zoals katoen en andere vezelplanten gedijen. Bij droogte lijken woestijntoestanden te ontstaan, maar heel wat planten bevatten toch nog een watervoorraad en de cactussen kunnen de honger helpen stillen. Een iets vruchtbaarder overgangsgebied vormt de *agreste*, die in het noordoosten de *caatinga* van de kustvlakte scheidt. Daar is marktgerichte polycultuur al minder riskant.

Agreste, *caatinga*, *cerrado* en daarmee de *gerais*, de ver uitdeinende hoogvlakten aan weerszijden van de São Francisco, worden vaak aangeduid met de verzamelnaam *sertão*, zowat het platteland. De bewoners ervan zijn de *sertanejos*, de buitenlui. In dit weerbarstige en taaie milieu, veel meer dan in het woud dat ofwel onbetreden blijft ofwel snel opgeruimd wordt, zou de mentaliteit van de echte Braziliaan gelooid zijn. Die *sertões*, de binnenlanden, gelden als dé bakermat van de Braziliaanse mens in het literaire werk van Euclides da Cunha, Graciliano Ramos en João Guimarães Rosa, terwijl buitenlandse schrijvers eerder door de kuststreek of het oerwoud worden gefascineerd.

Meer naar het zuiden worden in de *campos*, graslanden, naast de traditionele vee-teelt nu ook graangewassen verbouwd. De graanteelt, die voor velen ten noorden van de Rio Grande do Sul onmogelijk lijkt, ontwikkelt er zich nu vrij goed, maar vooral de soja overheerst. Op de hoger gelegen *campos* groeien *pinheirais* of naaldbossen met de karakteristieke *araucária*-spar. In het zuidwesten van Mato Grosso lopen de alluviale moerassen van het *pantanal matogrossense* jaarlijks van oktober tot maart bijna volledig onder en vormen een uitzonderlijk biotoop met hier en daar zoutpannen en mogelijkheden voor extensieve vee-teelt.

Merkwaardig komen in deze zo verschillende landschappen toch veel planten in allerlei variëteiten over het hele land voor en bovendien zijn de meer streekgebonden en exclusieve er mettertijd overgeplant en uitgewisseld of staan op de wachtlijst van de biotechnologie om aan andere ecosystemen aangepast te worden. De indiaan en later de Braziliaanse boer bezitten een indrukwekkende traditionele kennis over het gebruik ervan. De plantenwereld voorziet hen van bouwmaterialen, latten, koorden, vezels, staketsels, kano's. Ze halen er hars, lijm, kleurstoffen, houtskool, asse voor zeep, geneesmiddelen tegen slangenbeten en open wonden, tegen darm- en uterusontstekingen. De schors van de *juazeiro* raspen ze tot een poeder om de tanden te poetsen. Zodoende kent Brazilië een vrij grote biologische samenhang en vormt er zich zowat een uniform zo niet nationaal patroon in de basisteelten en in het dieet, de farmacopee en cosmetica, de materiële cultuur of zelfs de sierteelten. Alleen Amazonië behoudt nog zoveel eigen vruchtenbomen zoals de hoge en oude *castanheira do Pará*, de *bacaba*, *bacurí*, *cupuaçú*, *pupunha*, *cacau*, *ánga*, *muricí*, *sapucaia*, meer dan een vijftigtal die voor identificatie, smaak en gebruik nog lang niet in het hele land doorgedrongen zijn. Zeker is dat dit fruit qua vitaminerijkdom niet voor andere moet onderdoen, in tegenstelling tot wat vaak beweerd is in de lof voor de Europese appels en peren.

Die verspreiding over het hele territorium en zelfs in de buurlanden geldt ook voor de fauna. Weliswaar lijkt deze tegenover de rijk geschakeerde en machtige flora op het eerste gezicht van secundair belang, vooral wegens het ontbreken van grotere zoogdieren die in aanmerking komen voor zuivel- en vleesgebruik, huiden- en wolproductie en transport. Zo incarneert de oorspronkelijke Braziliaanse fauna het scherpst die inferioriteit, die een Buffon en andere denkers uit de Verlichting graag aan het Amerikaanse continent toeschrijven. De eigen indiaanse culturen beschikken zelfs niet zoals de Andesvolkeren over de lama of zoals de prairie-indianen over de bizon en dit tekort zou hun tragere materiële ontwikkeling verklaren. De invoer en de acculturatie van veeteelt uit Europa en Azië, allerlei runderrassen, varkens, schapen en geiten compenseren dit gebrek echter ruimschoots en voorzien het land reeds in Buffons tijd van een veestapel, groot genoeg om in al die noden te voorzien en zelfs export mogelijk te maken. Ondertussen doen ook de paarden en ezels het zeer goed en bieden ze, behalve in het Amazonewoud, transport en trouwe omgang met mensen. Een onmisbare compagnon wordt weldra de alomtegenwoordige hond, van het bastaardtype, die de Portugezen meevoeren zonder veel dressuur. Anders dan de Spaanse bloedhonden, die in Spaans-Amerika de Azteken terroriseren, wordt hij bij vele indianen opgenomen als huisdier of voor de jacht. Dat het in de regel om een eigenzinnige zwerver gaat, die vaak op de dool gaat, als een verschoppeling, een *vira-lata*, vuilnisemmers omknalt en opgepakt wordt door de hondenmeppers van de *carrocinha*, maakt van *cachorro* een frequent scheldwoord voor onbetrouwbare mensen. Toch vereeuwigd de schrijver Graciliano Ramos in de roman *Vidas Secas* het teefje *Baleia* als de levensgezellin van de verpauperde boer uit het noordoosten. In de grootsteden lopen nu meer en meer verfijnde rasdieren, vooral van het type schoothondjes, al bijna zoveel als in Buenos Aires en hun opmars is te zien aan de vele shops voor huisdieren. Wel is er een eigen Braziliaans hondenras ontstaan, de *cão-fila*. Katten maken natuurlijk ook de overtocht, ware het maar om ratten aan boord te vangen, maar zijn er minder talrijk en geliefd dan in Europa.

Bij nader toezien is de inheemse fauna niet zo futiel. Haar diversiteit met archaische en bizarre types, die niet op andere continenten voorkomen, intrigeert de ontdekkers en later de biologen. Zo verrast de *preguiça* of luiaard, die ogenschijnlijk alleen van de lucht leeft. Dat hij zo traag beweegt, maakt er een emblematische figuur van, waarin de volksheld *Macunaima* van schrijver Mário de Andrade zich terugvindt. Omdat die fauna vrij gelijkvormig over het gehele land voorkomt, onderhoudt ze zowat een nationaal imaginair bestiarium. Een vaste stek daarin halen onder meer de grote en kleine *tamanduá* of miereneter, de *tatú* of gordeldier en in het bijzonder de eetbare *tatu-galinha*, de *anta* of *tapir*, met 200 kg het grootste zoogdier, de *capivara* of waterknaagdier, de kleinere knaagdieren zoals de *paca*, *cotia* en *preá*, de *gambá* of stinkdier, de *ariranha*, een bijtlustige otter. De *onça* of gevlekte jaguar en de bruinzwarte panter zijn de meest gevreesde, die weliswaar zelden menselijke slachtoffers maken en vooral de runderen aanvallen. De *onça* krijgt een menselijke dimensie toegedicht als metamorfose van de sjamaan zoals bij de *kaiapó*. Minder te duchten zijn de kleine

katachtigen zoals de *jaguaririca*. Bij gebrek aan mensapen moet men het stellen met de olijke *saguis* of meerkatten en de vele slinger- en brulapen, de *guaribas* of *bugios*, wier luidruchtigheid beangstigend door merg en been dringt. Een rare kwast lijkt de *uacari-branco*, een witbehaarde aap met een rode snuit als van een drinkebroer. In Amazonië worden veel fossielen gevonden van grotere dieren die nu verdwenen zijn, zoals de sabeltjiger, de mastodont, de gliptodont, de *purussauro* of een reusachtige krokodil. Sommige indianen en zelfs biologen geloven dat er nog enkele exemplaren leven van de *mappinguari* of reuzeluaard. Regelmatig worden nieuwe diersoorten ontdekt zoals in 1990 de *mico-leão-de-cara-preta*, een heel kleine meerkat. Andere soorten zoals de *lobo-guará*, een wolf, of de *cachorro-de-mato-vinagre*, een wilde hond, zijn pas recent bestudeerd.

De eerste kaarten presenteren Brazilië als het land van de papegaaien. Deze komen inderdaad voor in de meest verschillende soorten: van de kleine *periquito*, *marianinha*, *maracanã* en *jandaia* tot de grote *arara-canindé* en de zeldzame blauwe *arara azul*. De Braziliaanse avifauna is echter veel rijker en de Duitse ornitholoog Rolf Grantsau identificeert nu 2907 soorten en subsoorten. Onder de hoenders zijn er meerdere smakelijke hapjes zoals de *codornas* of kwartels en de *mutum*, een soort fazant, hoewel alleen de *pato-do-mato* of boseend door de indianen gedomesticeerd is. Van een heel ander slag is de relatie met de *urubú* of aasgier, waarvan grote groepen zich verdienen maken in het opruimen van vuilnis bij menselijke nederzettingen en meteen een lugubere en onheilspellende doodsfiguur incarneren. Meer ontzag wekken de sierlijke en sterke *gavião-real* en de op prooien beluste *caracará*, al laten ze zich niet africhten zoals de valken in Noord-Afrika of Europa. Veel allure hebben de steltvogels, de *jaburu* of *tuiuiuú*, die zich in menselijk gezelschap een beetje opdringen, en de kleurige witte *garça* in grote groepen, en de knalrode *guará*, wellicht de mooiste vogel in het heelal. Kleurenpracht schittert nog in de *beija-flor* of kolibrie, waarvan de 155 soorten een natuurbeeld scheppen van organisch dynamisme door hun vijftig veugelslagen per seconde, permanente relatievorming, bestuiving van planten en verdelging van gevaarlijke vliegjes. Scherpe vormen en helle kleuren vertonen de grootgebekte toekans, de *pica-paus* of spechten en allerlei spreeuwachtigen. De indianen associëren zich met vele vogels en tooien zich met subtiele pluimstukken, diademen, oorhangers, rokjes en mantels. Ze schrikken er zelfs niet voor terug papegaaien naakt te plukken. Door de techniek van de *tapiragem*, een soort wonderzalfje, doen ze zelfs anderskleurige veren groeien.

Bij die overvloed aan kleuren zouden de Braziliaanse zangvogels welluidendheid derven. Volgens Emilio Goeldi munten ze alleen uit als schreeuwers. Zo laat de *araponga* een hamerslag horen, al klinkt dat trillende metaal niet akeliger dan het krijsen van Europese kraaien. Voor Braziliaanse dichters zoals Gonçalves Dias moet de *sabiá* niet onderdoen voor de nachtegaal of de lijster. Betoverend zou de melodieuze zang van de haast mythische *uirapuru* zijn, die nu nog als liefdesamulet opduikt. Al die sonorische variëteit van honderden andere vogels zoals de *acauã* en de *urutau*, die de indianen vaak zeer goed nabootsen, probeert Hercule Florence reeds in 1829

om te zetten in muzieknoten. In 1973 begint Helmut Sick de systematische opname op plaat. Ondertussen inspireren ze beklijvende liederen zoals *Tico-tico no fubá* van Zequinha, de verontwaardiging van Luis Gonzaga over de blind gemaakte *Assum-preto* en het meesterlijke *Cuitelinho* van Paulo Vanzolini. Ook Tom Jobim laat zich kennen als een componist-ornitholoog.

Niet minder verbluffend is de rijkdom aan zoetwatervissen met wellicht zelfs 3000 soorten. Sommige zoals de *pintado* of *surubim*, de *dourado*, de *jaú* en de *pacú* halen meerdere tientallen kilo's en bieden uitstekend voedsel. Specifiek voor het Amazonebekken zijn de niet minder smakelijke *tambaqui*, *tucunaré* en *pirarucu*. Bijzonder gevreesd is de kleine *piranha*, die mensen en dieren durft aanvallen. Dit visbestand, vooral dat van grotere soorten, is de laatste tijd ernstig in gevaar gebracht door pollutie, zowel door het kwikzilver voor de goudwinning als de aanleg van stuwdammen. Daarbij komen de ravages van sportvissers, die zich in hun soms dagenlange strooptochten blijkbaar identificeren met de vroegere pioniers. Ook de kusten zijn bijzonder visrijk met een uitzonderlijke variëteit. Als fijnste geldt de *beijapirú*. Vanuit Antarctica komen bultrugwalvissen meer noordelijk paren en ook andere, zoals de reusachtige blauwe vinvis, zijn er regelmatig in zicht, net als vele soorten dolfinen.

Nog meer bedreigd zijn vele schildpadsoorten, de *peixe-boi* of zeekoe en de zoetwaterdolfijnen, de kleine blinde en rozige *boto-cor-de-rosa* en de *boto-tucuxi* – met de magische reputatie van *papa-moças*, meisjesslurper, als zou hij de meisjes verleiden en zwanger maken. De systematische teelt van schildpadden en zeekoeien zou in Amazonië een goed alternatief zijn voor de extensieve veeteelt en minder milieuschade veroorzaken.

Het land is ook berucht voor zijn slangen. Volgens vele reisverhalen krioelen ze er tot in de straten en huizen toe. De *sucuri* en de tot 4 m lange *jibóia* doden alleen door een wurggreep. Gevaarlijk giftig zijn de *cascavel* of brilslang en de *jararaca*. Daarvan worden er tienduizenden gevangen en ingeleverd bij het *Instituto Butantã* te São Paulo, dat gespecialiseerd is in het leveren van serum aan hun slachtoffers.

Het wemelt er nog van insecten, die de entomologen bij lange niet allemaal geïdentificeerd, geklasseerd en op hun nut in het ecologisch evenwicht afgewogen hebben. Desbetreffend sparen de Brazilianen alleen de *joaninha* of onzelieveheersbeestjes en de *louva-a-deus*, de godlovede krekkel. Hebben ze visueel genot aan de *vagalumes* of glimwormen en aan de vele *borboletas* of vlinders zoals de blauwe *morpho aego* en de veelkleurige *agrias claudia*, deze zijn nu zeldzamer omdat ze met bananen gelokt worden voor kitscherige souvenirs. Bij de *mariposas* of nachtvlinders leveren sommigen een soort zijdedraad. Voor het overige primeert de lust om alle ongedierte te verdelgen, de vele soorten spinnen, de horden *baratas* of kakkerlakken, die onversaagd uit alle verloren hoekjes oprukken, en de *sáúvas*, grote mieren, die in legeropmars soms wel het hele land lijken kaal te vreten. Daarom wordt groenteteelt of -verbruik in sommige streken, vooral in het noordoosten, lange tijd verwaarloosd. Weiland wordt vaak overwoekerd door grote termietenheuvels. *Traças* en *cupins* vermolmen

op korte tijd houten beeldhouwwerk en bibliotheken en ontmoedigen het behoud van het patrimonium.

Allerlei parasieten tasten de gezondheid aan. Wie met rijdieren omgaat, moet oppletten voor de vervelende *carapato*. Een ander klein insect, de *bicho-do-pé* nestelt zich in de voeten en kan, zo het niet regelmatig verwijderd wordt, grote pijn veroorzaken. Een sluipende maar bijzonder gevaarlijke aandoening wordt veroorzaakt door de beet van de *barbeiro* of *trypanosoma cruzi*, die in de lemen wanden van menige boerenwoning schuilt. Deze Chagasziekte, zo genoemd naar de naam van de geleerde die ze identificeert, is op termijn dodelijk en er is nog geen afdoend geneesmiddel voorhanden. Door verbruik van onzuiver water worden miljoenen Brazilianen geplaagd door wormen, die zich in de darmen nestelen, schistosomiasis veroorzaken en de werk- en levenslust ondermijnen. De ontbossing en de uitdunning van de fauna vermenigvuldigen insecten en parasieten die het bloed van de nieuwgekomen pioniers opzuigen en zo onder meer leishmaniasis verwekken. Berokkenen de meeste soorten muggen niet veel meer dan zenuwslopende last, andere zijn ook verantwoordelijk voor de malaria, die in het Amazonisch gebied ver van uitgeroeid is en er naar verluidt zelfs de bomen doet beven. Stilstaande bezoedelde waters in de havensteden Rio de Janeiro en Santos zijn ook de broedplaats van muggen, die vooral op het einde van de negentiende eeuw moorddadige en beruchte epidemieën van gele koorts verwekken. Duizenden mensen bezwijken, terwijl de rijken naar de hoger gelegen bergstreken vluchten. Er komt pas een einde aan door de uitvoering van grootse maar kostbare saneringsprogramma's. Toch duikt nog regelmatig het gevaar op van een soortgelijke *dengue*-plaag door andere insecten, die recent het land binnengebracht zijn uit Afrika. Dat is ook het geval met de Afrikaanse bijen, die dodelijke steken toebrengen, of de *lacerdinhas*, genoemd naar een lastig en agressief politicus, Carlos Lacerda.

Kan al dat ongedierte ziektes en neuroses verwekken? Zeker voor een West-Europeaan, de Braziliaan heeft ermee leren leven. Om de vliegen af te schrikken verft men in Minas Gerais de venster- en deurkozijnen helblauw. Met het sap van de *jenipapo*- en de *urucum*-vrucht wrijft men zich in tegen insectenbeten en ultraviolette stralen. Misschien grijpt men al te snel naar een uitgebreide farmacopee van kruiden en roesmiddelen en nu meer en meer naar chemische medicamenten. *Drogarias* en *farmácias*, apotheken zijn alomtegenwoordig en haast ononderbroken open. Zonder diploma en zonder veel omhaal stellen zij de klant de een of andere pillenkuur voor. Of een handige jonge snaak dient hem een spuitje toe tegen alle mogelijke ontstekingen.

De verscheidenheid van flora en fauna daagt de ethologen uit omtrent de interactie met de mens in de jacht, inzameling en voeding. Deze spreekt uit de volkse naamgeving, spotnamen, gezegden, mythes, verhalen en liederen en vindt zijn weerklank in gebruiksvoorwerpen of zelfs in de *art naïf* van de volkse pottenbakkers, beeldsnijders en schilders. Uit de schittering van vormen, kleuren en geluiden vloeit een overweldigend sensualisme voort, dat tot een natuurlijke wulpsheid aanzet en planten en dieren met erotische connotaties overlaadt. Verwijst de maniokwortel naar

het mannelijke orgaan, dan symboliseert de *tanajura*-mier de voordelige vrouwelijke derrière. Minister Bernardo Cabral, die zijn vrouwelijke collega de minister van Financiën verleidt, krijgt prompt de bijnaam *boto-tucuxi*. De kompanen van de bandiet Lampião worden berucht onder hun bijnamen *Jararaca* en *Corrisco*, twee gevaarlijke slangensoorten. Anderzijds lijkt het land ook genoeg kruiden voort te brengen om alle mogelijke kwalen te helen. Heel wat families ontlenen dan ook hun naam aan inheemse planten en dieren zoals Mangabeira, Buriti, Suassuna of Oiticica.

HEMELSE TROPEN

De ligging van het overgrote gedeelte (93%) van zijn grondgebied tussen de evenaar en de Steenbokskeerkring typeert Brazilië als een tropisch land. Tegen de middel-eeuwse waanvoorstelling van de verschroeiende tropen beneden de evenaar in ervaren de Europese ontdekkers er een best meevallende temperatuur. Ze voelt zo aangenaam en gezond aan dat *parece estão os corpos bebendo vida*, de lichamen wel leven lijken te drinken, zoals de jezuïet Fernão Cardim ca. 1580 in een voor religieuzen ongewone taal vaststelt. Zelfs de Franse filosoof René Descartes bestempelt Brazilië als het land van de eeuwige lente. Zonder uiterste hoogteverschillen kent het klimaat niet de sterke tegenstellingen van de Andeslanden of de andere grote continentale landen. De gemiddelde jaarlijkse temperatuur schommelt van 32 °C in Amazonië tot 17 °C in het zuiden.

Toch onderscheiden zich duidelijk vijf klimaattypes: het equatoriale, het tropische, het *semi-árido* of halfdorre, het hoogland-tropische en het subtropische. Bijna de helft van het territorium kent een equatoriaal klimaat met een voortdurende warmte en grote vochtigheid, deels afkomstig uit de Atlantische Oceaan en deels uit de evaporatie. Op de grote hitte van de middag, die zelden boven de 35 °C uitstijgt, volgen in de late namiddag stortregens die een welkome afkoeling vormen. Om zich niet te verkouden drinkt men zelfs een warm soepje, de *tacacá*. In Belém en omgeving overtreft de regenval op jaarbasis meer dan 2000 mm per m², al brengt het winterregime er drogere daggedeelten. Zodoende schommelt de gemiddelde temperatuur in het evenaarsgebied toch maar tussen 22° en 26 °C. Minder zware en langdurige regens in de periode van juli tot november tekenen er een zomer uit. Er heersen dus lang niet overal en voortdurend helse levensomstandigheden. Gebieden zoals Roraima hebben een aangenaam klimaat. Mato Grosso in het droge seizoen lijkt tot grote verwondering van de Engelse journalist Peter Fleming meer op een kuuroord dan op *het graf van de blanke man*.

In het binnenland van het noordoosten, de zogenaamde *polígono das secas*, 750 000 km² groot, is het dorre en schrille landschap te wijten aan de schroeiende zon en vooral de onregelmatige regenval tijdens de zomer. Men registreert er de hoogste

temperaturen tot ongeveer 40 °C in de winterperiode tussen mei en november. Het gebied wordt chronisch geteisterd door droogteperiodes, die zelfs tot zeven jaren kunnen duren. Lokaal wordt een oplossing gezocht met het graven van *açudes*, grote vijvers.

De hele kustlijn van Ceará tot bezuiden Rio de Janeiro geniet een tropisch klimaat met haast constante temperaturen boven 20 °C, maar met een wisselende regenval, droger ten noorden van Bahia tijdens de zomer (september-april) en ten zuiden daarvan tijdens de winter (mei-augustus). De grillen van de *frente fria* of het polaire front verstoren soms deze regelmaat en veroorzaken plots sterke regenval en lagere temperaturen. Zo kent de metropool São Paulo in het begin van de zomer plotse temperatuurdalingen door de grote regens. De polaire stromingen treffen nog meer het subtropische zuiden en veroorzaken er tijdens de winter lage temperaturen tot zelfs nulwaarden, occasionele sneeuwval zoals te São Joaquim in Santa Catarina en de beruchte koude *minuano*-wind in de Rio Grande do Sul. Daar tekenen de seizoenverschillen zich scherper af zoals in Zuid-Europa. In het binnenland van het zuidoosten en het hogere gedeelte van het centrum-westen heerst een mild hoogland-tropisch klimaat, met een overvloedige regenval in de zomermaanden en een lange droge winter, die soms met *geadas* of vrieskou in de vroege morgen grote schade toebrengt aan de plantages.

Dit patroon lijkt de laatste jaren door de vermoedelijke klimaatwijziging aan verrassingen toe. Er komen langere droogtes voor in Amazonië, en de bovenloop van de stroom staat nu soms droog zoals reeds in 1963, in 2005 en opnieuw in 2010. Het noorden en de *nordeste*, maar ook de *cerrado*, waar drie grote stroombekkens ontspringen, de Paraná, São Francisco en Araguaya-Tocantins, lijken het meest bedreigd door droogte. Anderzijds verwekt het fenomeen van *El Niño* overvloedigere regenval. Deze scheurt bergflanken los en sleept hele volkswijken mee. Zo vallen er honderden slachtoffers te Rio de Janeiro, einde februari 1967, opnieuw midden februari 1988 en recenter begin 2010 in Niterói. Catastrofale overstromingen doen zich voor einde 2008 in Santa Catarina, in juni 2010 in Alagoas en Pernambuco en opnieuw in april-mei 2011 in Pernambuco. Dat een vloedgolf begin 2011 in de *serras*, het gebergte boven Rio de Janeiro, wel duizend doden kost, geldt als een nationale ramp. Ze ligt echter aan schuldige nalatigheid inzake bouwvovertredingen en ook aan gebrekkige weerberichten. Nochtans zijn er al meteorologische metingen sinds 1781 met de oprichting van een observatorium in 1808 en een *Instituto Nacional de Meteorologia* in 1909.

Van echte onvermijdelijke natuurrampen zoals een tsunami is Brazilië tot nu toe gespaard gebleven. Doordeweekse overlast is er wel genoeg in het gewone regen seizoen, dat erosie langs de wegen meebrengt of zelfs in volle stad *voçorocas*, diepe krochten, doet ontstaan. Geen rivier of riolennet kan al het water slikken en grote stadsgedeelten komen uren of dagen blank te staan. Vele stadsbesturen moeten onophoudelijk werken uitvoeren om de situatie in de hand te houden. Het metselen van kelders in de woningbouw is meestal uitgesloten. Overmatige vochtigheid verspreidt

zich telkens weer als een soort lepra over het frisse schilderwerk en bedreigt de vele gerestaureerde kerken en woningen.

Niettemin ziet haast elke dag voor de Braziliaan er stralend uit, met een heldere en open lucht, soms met torenhoge wolkenvelden of korte stortregens. Zelden of nooit moet hij aankijken tegen een dagenlang laaghangend wolkendek, mist of druilerige regen. Deze laatste, de *garoa*, komt alleen voor in de stad São Paulo. De dageraad begint haast overal en in elk seizoen rond zes uur. Steden als Fortaleza of Natal tellen gemiddeld 2695 uren zonneschijn per jaar, Rio de Janeiro 1927. De lichtintensiteit wordt zo groot dat men die scherpte probeert te milderen met nauwe straatjes, vensters met ingenieus traliewerk of – in een moderne versie – met de *brise-soleil* van architect Oscar Niemeyer. Soms slenteren vrouwen en meisjes nog rond met een *sombrinha*, een parasol, die desnoods ook tegen de regen beschermt. De Brazilianen brengen veel tijd in de openlucht door en hun huis moet hen vooral tegen overdreven hitte of stortregens beschermen. Waar in de traditionele bouwstijl een open bovenlaag voor doorlopende tocht zorgt, wordt nu meer en meer airconditioning ingebouwd. Wooncomfort zoekt men liever in ruime vertrekken, met hoge zolderingen en vele vernuftige schuifvensters of vensterdeuren, zodat de luchtcirculatie bevordert wordt. Naar Portugees voorbeeld worden de muren soms binnens- en buitenshuis met *azulejos* of glazuurtegels bekleed. Hoge temperaturen – te Rio de Janeiro kan het kwik tot 40 °C klimmen – berokkenen wel shade aan allerlei apparaten met klimaatregeling. Voor de haveloze straatloper is de zon echter zijn *cobertor*, zijn deken, en de wind zijn ventilator. Op het platteland bieden de *oiticica* en de *mangueira* de koelste en geurigste schaduw.

Voor afkoeling neemt men het indiaanse gebruik van frequent baden over. Het valt de Duitse reiziger Von Wied-Neuwied ca. 1820 op hoe netjes en verzorgd gekleed de inwoners van alle sociale klassen naar de zondagsmis komen. Een halve eeuw later stelt de Zwitser Agassiz verwonderd vast dat de Brazilianen graag en vaak baden en zelfs over zwembaden in huis beschikken. Vele woningen beschikken nu over één of meerdere badkamers of douchecellen. Ook minder vermogenden maken regelmatig gebruik van douches en frisse kleren, soms meerdere malen per dag, desnoods met een primitieve watervoorziening en in verstelde of gescheurde kleren. Een beetje water dat men uit een *cuia*, een halve kalebas, spaarzaam en behendig langs het lichaam laat lopen, of desnoods een geïmproviseerde douche uit de trechter van een ketel kan al wonderen doen. Lang vóór de industriële *Lever*-zeep gebruikt men allerlei eigen producten zoals de geurige kokosnootzeep. Die zin voor hygiëne wordt heel spontaan en met enig erotisme aangekweekt zonder het puriteinse autoritarisme dat daarvoor in Europa nodig is. Volledige naaktloperij is echter beperkt tot zeldzame naaktstranden.

De lange dagtaak begint vrij vroeg en voorziet niet zoals in Spaans-Amerika 's middags een lange siësta. Uitblazen kan wel eens in de alom geliefde schommelstoel of de meer traditionele hangmat. Of men onderbreekt en ritmeert zijn dag eerder met een slok water, een frisdrank en vooral veelvuldige maar korte koffiepauzen. De

koffie wordt in kleine hoeveelheden, zwart en heet als de hel gedronken, en met veel suiker door wie het leven al te bitter vindt. De frisdrank bestaat uit de traditionele variëteiten van de *guaraná*, een tot poeder geraspte vrucht van een liaan, van het sap van de *cajú*, de limonade of de *maté*, de zogenaamde jezuïetenthee. Soms is er ook *garapa*, geperst uit vers gekapt suikerriet, of *água de côco*, kokoswater, niet alleen langs de hele kust maar ook in het binnenland. Doorgaans blijft het verbruik van sterk alcoholische dranken vrij matig. De Braziliaan houdt het liever bij de ijskoude *chope*, licht bier of *batidas*, met vruchtensap vermengde *cachaça*, een soort rum. Zware sigaren en pijptabak worden gemeden en vóór de doorbraak van de sigaret van het Angelsaksische type grijpt men naar het stukje roltabak, dat in een rustig ritueel met een mesje versnipperd en in een gedroogd maïsbladje samengebonden wordt.

's Middags wordt in de regel nog tijd gemaakt voor een stevig warm maal, dat qua samenstelling vrij nutritief en gezond mag heten. Rijst, bruine bonen en maniokmeel, met zo mogelijk een lapje rund- of varkensvlees en een portie sla vormen de nogal eentonige basisingrediënten. Een klassiek nagerecht is de *queijo com goiabada*, halfverse kaas uit Minas met marmelade van guaven. Komt er liefst grote overvloed op tafel, dan worden de resten doorgaans niet bewaard. Voor het avondmaal wordt hetzelfde opnieuw vers bereid. Met de grote hitte is het overigens moeilijk om oogstproducten enige tijd te bewaren.

Tussen zes en acht uur 's avonds zet een schitterende maar snelle zonsondergang in, die de horizon kleurt en een vreemde gemoedsrust brengt. 's Nachts is er meestal een fonkelende sterrenhemel te zien, waarin de *Cruzeiro do Sul*, het Zuiderkruis als nationaal embleem schittert. Op het einde van het droge seizoen wordt de blik wel vaak afgeleid door de rode gloed van de her en der aangestoken vuurhaarden, waarmee de velden zaaiklaar worden gemaakt. Al zijn de nachten frisser, toch stelt men het in de regel zonder huisverwarming en warme kleren. De occasionele koude bestrijdt men met kapmantels voor de mannen, truien of gewoon dekens, het opzuigen van warme *maté*-thee uit de *chimarrão* en soms de *quentão*, wijn of alcohol met specerijen, vooral tijdens de nachtelijke *festas juninas*, de heel populaire heiligdagen van Sint-Antonius, Sint-Pieter en Sint-Jan in de winterse maand juni. Voor de nachtrust gebruiken veel kleine lui nog de hangmat. Daarentegen behoort de *catre* of de met leder overtrokken slaapbank nu tot de antiquiteiten, hoewel de afwezigheid van een matras ongedierte helpt vermijden. Om diezelfde reden wellicht ontbreken meestal gordijnen en tapijten in de slaap- en leefvertrekken, die over het algemeen slechts van eenvoudig meubilair voorzien zijn. Zo lijkt de Braziliaan in zijn dagelijks leven de tropen vrij goed meester te zijn.

Aan zoveel natuurlijke overvloed zijn de Europeanen, die op Braziliaanse bodem voet zetten, niet gewend. Generaties ontdekkers en ontginners raken telkens weer in de ban van een edenische verwondering. *Plantando, tudo dá*, als je maar plant, dan groeit alles, rapporteert Pero Vaz de Caminha al in 1500 in de eerste brief aan de Portugese koning. Terwijl de jezuïet Simão de Vasconcelos het paradijs zelf in Brazilië situeert, steekt de nieuw-christen Ambrósio Fernandes Brandão uitbundig de

loftrompet in de *Diálogos das Grandezas do Brasil* uit 1618. Niet minder veelbelovend is de titel van het werk van de jezuïet Antonil, *Cultura e Opulência do Brasil por suas Drogas e Minas*, uit 1711. *Deus é brasileiro*, God moet wel Braziliaan zijn, klinkt het, als een echo van Gil Vicente's vers *Deus nasceo em Portugal*, God is in Portugal geboren, of van het *leben wie Gott in Frankreich*. De nationale hymne leert de kinderen van jongs af aan dat hun land geboren is in een *berço esplêndido*, een gulden wieg. *Abençoado por Deus e bonito por natureza*, gezegend door God en van nature mooi, zingt Jorge Ben in zijn hit *País tropical* (1977).

Bovendien moedigen de dithyrambische opsommingen en beschrijvingen van buitenlandse naturalisten de Braziliaan aan in die paradijselijke euforie. Hele boekenreeksen zoals *Reconquista do Brasil* verzamelen en vertalen de reisverhalen van Fransen, Duitsers, Engelsen, Zwitsers, Italianen, Noord-Amerikanen, die vijf eeuwen lang Brazilië blijkbaar meer dan welk ander land verkennen en voor wie zoals in het Duitse emigrantlied, *o Brasil não é longe daqui*, Brazilië niet veraf ligt. Van de Belgische auteurs is alleen Marie van Langendock in het Portugees beschikbaar, terwijl Auguste Van der Straten Ponthoz, Eugène Hins, Walthère de Sélys-Longchamps, Léon Dumas en pater Schoenaers dit wel verdienen. Onder de Nederlanders is alleen Van Delden Laerne vertaald en wachten Ver Huell, Van Ryckevorsel, Verschuur en August Willemsen daar nog op. Na de zeventiende-eeuwse voorlopers Frans Post en Albert Eckhout, wordt het in de negentiende en twintigste eeuw onophoudelijk getekend en in de verf gezet door meer dan een honderdtal Franse, Duitse, Engelse, Italiaanse schilders en later zelfs Japanse zoals Foujita. Ook Belgen presteren hun deel zoals de nog weinig bekende Benjamin Mary, de eerste Belgische zaakgelastigde, Henri Langerock en de Antwerpse aquarellist Georges Wambach. Al die werken zijn ijverig door Brazilianen verzameld en pronken nu in musea zoals de *Pinacoteca*, het *Museu Paulista* en het *Masp* in São Paulo, in het *Museu Nacional de Belas Artes* te Rio de Janeiro of in privécollecties zoals deze van Sergio Fadel in dezelfde stad. Ze brengen vooral de natuurpracht van Rio de Janeiro in beeld. De eerste Pruisische consul te Rio de Janeiro en tekenaar Wilhelm Thoremin legt niet alleen een album aan van *Saudades de Rio Janeiro*, maar doopt zijn dochter zelfs Brazilha.

Op den duur groeit deze paradijselijke verwondering uit tot een opschepperig nationalisme, het zogenaamde *ufanismo* of *bovarismo nacional*. In de figuur van Policarpo Quaresma persifleert de schrijver Lima Barreto (1881-1922) de hypernationalist, die voortdurend oploopt met de schatten van zijn land en zelfs niet naar Europa wil gaan. Vooral rond 1970 heeft men weer de mond vol van *Brasil grande* en kreten als *ninguém segura este país*, niemand houdt dit land in toom. De recente erkenning als *emergent country* blaast een nieuwe golf van zelfverheerlijking aan. Megalomanie, voortvarendheid en verkwisting in grootse maar ondoordachte projecten spruiten eruit voort met als bedenkelijke staaltjes de bouw van de *Transamazônica* en de *Perimetral do Norte*, twee grote wegen door Amazonië, die grootse kolonisatieprojecten met kleinere boeren moeten ondersteunen. Nu zijn 303 diersoorten bedreigd met verdwijning.

Dat het zodoende misloopt, doet de slinger bewegen in omgekeerde richting naar vertwijfeling en zelfverguizing. De romantische dichter Gonçalves Dias (1823-1864) drukt deze culpabilisering kernachtig uit: *tudo é divino nesta terra, exceto o homem*, alles is goddelijk in dit land, behalve de mens. Een populair grapje vertelt hoe de andere Amerikaanse landen zich bij de Schepper beklagen omdat hij hun met orkanen, aardbevingen of vulkaanuitbarstingen opzadelt terwijl Brazilië zo'n paradijselijke rust geniet. De goddelijke replek luidt dat ze eerst maar eens moeten afwachten welke stuntels van mensen hij erin zou plaatsen. Voor de aan schaarste gewende Japanse immigranten kunnen de overvloed aan grondstoffen en de afwezigheid van natuurlijke gevaren alleen maar de gemakzucht van de Brazilianen in de hand werken.